

Людмила Войнаровська

ВОЙНАРОВСЬКА Людмила Іванівна — асистент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Сфера наукових інтересів — релігієзнавство, філософія культури, філософська антропологія.

**РЕЛІГІЙНО-ЦІННІСНИЙ АНАЛІЗ
ПІДПРИЄМНИЦЬКО-РИНКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

У статті досліджуються аксіологічні, духовно-культурні принципи взаємозв'язку релігії і підприємницької діяльності в період її становлення. Здійснюється розмежування ролі протестантизму та католицизму і їх впливу на процес становлення капіталізму, показано зміну способу діяльності людини, що закономірно вело до виникнення її нового типу — «людини економічної». Аналізується сутність «протестантської етики» та становлення нової, утилітарної моралі.

***Ключові слова:** протестантська етика, католицизм, утилітаризм, мораль, підприємництво, легітимація, капіталізм.*

Постановка проблеми. В житті суспільства і людини економічна сфера завжди займала особливе місце, а в добу динамічних глобальних трансформацій вона набуває ще більш важливого значення. Це вимагає всебічного світоглядного переосмислення духовного-ціннісного буття людини в сучасній цивілізації, яку називають «економічною», «фінансовою», «грошовим ладом». Як відзначає В. Кремень, «нині ми перебуваємо в полі доміанти економічного виміру всіх аспектів соціокультурного життя. Економіка нині — суддя всіх політичних та соціальних проблем і суперечностей» [5, с.487]. Прирощення темпів етосу економічного становить завдання

переосмислення ціннісної сфери ринкової економіки, в першу чергу, в її релігійних витоках.

Основна частина. Головну увагу в даному контексті привертає відома теза М. Вебера стосовно «протестантської етики» як основи «духу капіталізму». Однак не завжди висвітлюється той факт, що в полеміку з М.Вебером щодо генези капіталізму вступив В. Зомбарт. Він указав Веберу на те, що той порушив принципи «історичної об'єктивності», не враховуючи факт, що Західна Європа стала на шлях капіталістичного розвитку ще в XIV-XV століттях, тоді як протестантизм виник на початку XVI ст. Правильне тлумачення «історичних обумовленостей» змушує звернутись до вчення *Томи Аквінського*, яке з XIV століття панує над офіційним (тобто несектантським) католицизмом. Характерна особливість цього вчення полягає в тому, що воно з'єднує в єдине ціле обидва основних елемента, які завжди знаходилися в християнстві: релігію любові і милосердя Павла і Августина та релігію Закону; в тому що воно усуває дуалізм Закону і Євангелія» [3, с.236].

На основі цього формується «етика Закону» у Томи Аквінського, основна ідея якої — це раціоналізація життя: «Вічний божественний закон світу і природи, закон розуму, — має завданням облаштування і впорядкування чуттєвості, афектів і пристрастей в напрямку до мети розуму» [3, с.236]. Іншими словами, всередині природного, створеного, «аморального» світу немовби будується вільнонароджений, моральний, розумний світ. Матеріал для його побудови дає визнане Біблією «раціональне природне право», зміст якого завдяки «вченню Томи прирівнюється до десяти заповідей» [3, с.237].

Однак цей принцип торкався виключно «потоїбічного життя» і очікування божественної благодаті «на тому світі». Стосовно «земного життя», то Аквінський притримувався принципу «кастовості потреб», тобто відповідності потреб до соціального положення. Звідси встановлювалася і міра багатства: людина є в тій мірі багатою, в якій це відповідає її соціально-

му статусу. З точки зору Томи Аквінського «кожна людина стоїть на своєму місці і залишається на ньому все своє життя: у неї певна професія, певний соціальний стан, певне харчування, яке відповідає її соціальному становищу: «утримання відповідно до статусу»... Звідси і міра багатства (*mensura divitiae*), яким могла кожна людина користуватися, була також встановлена раз і назавжди» [3, с.244], — зазначає В. Зомбарт. Якщо продовжити цю думку, то ніхто не зможе своєю працею досягти більш високого становища, і, відповідно, не зможе нажити собі багатства, яке забезпечить йому цей високий рівень.

Зазначимо, що ця точка зору в XIV-XV столітті почала втрачати (незважаючи на авторитет Аквіната) свій вплив. В цей період в полеміку з Аквінатором вступає кардинал Кайстан, який доводить, що саме завдяки своїй праці кожен може піднятися по соціальній ієрархії, а разом з тим і розбагатіти. Ті люди, розум яких «спрямований на комерцію та інші великі справи..., могли тепер з повною апробацією з боку церковних інстанцій прагнути до своєї наживи, могли накопичувати капітал, скільки хотіли: вони залишалися тепер без покарання» [3, с.245]. Тим самим був звільнений шлях капіталістичним підприємцям для їх сходження до багатства і соціального статусу.

Представники пізньої схоластики, які репрезентували її економічну сторону, Антоній Флорентійський і Бернард Сієнський, розробили два поняття — «лібералізм» і «капітал». Щоправда, їхній зміст на той час мав дещо інше теоретичне наповнення, ніж сучасна інтерпретація. Поняття «лібералізм» символізувало «вільну економічну діяльність», тоді як поняття «капітал» уточнювало, яку підприємницьку діяльність вважати за таку. Лише «виробнича діяльність» визначається найкращою, тому вона заслуговує винагороди у вигляді прибутку, тоді як «лихварська діяльність» вважається пустою і шкідливою з точки зору суспільного розвитку. Розміщення капіталу і грошова позиція ставляться в принципову протилежність одне одному. Капіталіст повинен безпосередньо — в прибут-

ку і втратах — брати участь у підприємстві (виробництві). Професійне лихварство — смертельний ворог будь-якого «капіталістичного підприємницького духу». «Той, хто дає гроші під відсотки, в зростання, не діючи сам у якості підприємця, — лінивий, — він і не повинен одержувати винагороди у вигляді відсотку»[3, с.247]. Заборонялося також збагачення від позик, що йшли на виробничу діяльність, від інших осіб (патронат).

Протестантизм (аналіз якого здійснив М. Вебер), виступив проти католицької логіки «добрих справ», протиставивши їй логіку «самопожертви». Логіка «добрих справ» означала шлях справедливої винагороди, заради якої можна було віддати все (або майже все), але й одержати «рівне за рівне» — заслужене, не випрохане, а зароблене власними зусиллями. Цей наївний, але такий бажаний оптимізм, який увійшов в психологію сучасного людства, не вичерпав себе і сьогодні.

В основі всього цього знаходилася впевненість у виключно «добротою за своєю сутністю Бога», який (як платонівський деміург) діяв без заздрості, з кращих намірів. Практично у вимірі «сократівського антропологічного раціоналізму людина засвоїла науку досягнення щастя і блаженства через механізм «добрих справ». Спочатку було слово, знання, потім людина розробила механізм добрих справ і одержала гарантоване цим механізмом зручне існування. Система індульгенції — це і є договір, укладений між Богом і людиною» [10, с.137], — значає М.Р. Елоян.

Проти існуючої системи індульгенцій виступив М. Лютер, хоча його хвилювали не її зловживання, а той релігійний сенс, який він побачив в цій системі, заснованій на вірі в «спасенну» («рятівну») роль справ. Жодне діяння не веде до спасіння. Фактично, Реформація повертається до витоків християнської віри і християнської релігії для того, щоб відновити саме християнство в його первісному прочитанні. Тому Бог М. Лютера був непередбачуваним, свавільним і повністю не-

залежним від світу і людини. Тим самим М. Лютер заперечував тезі гуманіста Еразма Роттердамського, у якого «Бог передбачав свободу волі людини і гарантував божественну благодать» [10, с.138]. В силу чого відбувається повернення до ідеї Августина Блаженного про «божественну благодать», яка з боку людини нічим не заслужена, а є актом божественного вибору (обраності). Це обумовлено тим, що Августин розрізняє дві природи людини — «до гріхопадіння» і «після нього». «Природа людини розірвана, деформована гріхом, це стосується не тільки сутності кожного окремого індивіда, але й всього людського роду» [4, с.64]. Тому деформована гріхопадінням природа людини без милості Бога не може використовувати свій розум, не здатна правильно розпорядитися своєю свободою. Божественна благодать, яка є первісною щодо людини, повинна мислитись як «божественна передістинація».

Зазначимо, що відроджуючи ідею напередвизначення (предопределения — рос.), М. Лютер і Ж. Кальвін похитнули уявлення про «єдину і неділиму», і в кінцевому підсумку «добрю сутність» Бога, але вони не могли передбачити, що в подальшому філософська думка піде «не шляхом августинівського теїзму, а за протестантським пантеїзмом, в основі якого лежатиме реформування самої сутності Бога» [10, с.138]. Останнє стало передумовою тих богословських, теологічних суперечок, які призвели до Реформації. Вона стала умовою складного процесу культурної та суспільної модернізації, завдяки якій відбулася та «велика трансформація» (К. Поланьї), в результаті якої стало можливим виникнення сучасної ринкової економіки. В культурному відношенні епохальна переоцінка цінностей відбулася в межах глибокого релігійного та історико-культурного перевороту. Капіталістичний «дух» виходить від «самих глибоких форм християнської побожності» [1, с.26], яка в радикальному протестантизмі пронизує все життя людини. Зокрема, мирське життя підлягає вимогам «аскези, спрямованої на внутрішній світ», на протива-

гу католицької традиції, де «аскеза спрямована на зовнішній світ» [8, с. 27] (вибір монастирського життя).

В даному контексті релігійна Реформація поєдналась з філософською і репрезентувала нову картину світу, де людина на свій страх і ризик (життя як «ризикова стратегія»), без гарантій та релігійної підтримки, а слідує виключно голосу власної совісті і неймовірному напруженню волі, переробляє (перетворює) цей світ. Прикладом може бути концепція «фортуни» («долі») Н. Макіавеллі. Хоча існує впевненість, зазначає мислитель, що усім в світі правлять «фортуна і Бог», проте можна стверджувати, що «фортуна розпоряджається лише половиною всіх наших справ, другу ж половину, або біля цього, вона надає самим людям» [6, с.117]. Потрібно враховувати, що «фортуна непостійна, а людина наполеглива в своєму образі дій» [6, с.148], — робить висновок мислитель. Подібної позиції, тільки більш радикальної, дотримувався Еразм Роттердамський, який констатував: «Фортуна менше любить розсудливих, а більше — відважних» [7, с.89]. Тим самим філософська думка епохи «перевернула» традиційне уявлення про взаємовідносини Бога і світу, Бога і людини, людини і світу: тепер вже не світ залежить від Бога, а Бог в значно більшій мірі залежить від світу, «не Бог існує для людей, а люди для Бога» [10, с.140], для примноження його сили і могутності.

Виходячи з позиції М. Вебера, «протестантський Бог» (а точніше, протестантська етика), відіграв вирішальну роль в становленні капіталізму, але завдяки тим якостям, якими наділила його сила нової, протестантської моралі як нової ідеї. Адже «протестантський Бог», на відміну від «доброго» Бога Томи Аквінського, вимагає від людини не окремо взятих «добрих справ», а більш високу плату за свою обраність — самопожертву всім своїм життям. Отже, відмінність «логіки добрих справ» від логіки «самопожертви» полягає в способі життя і його морально-релігійному вимірі. В католицизмі «добрі справи» здійснювалися не регуляр-

но: або для спокути конкретного гріха, або в кінці життя в якості «страхового внеску» на «чистилище». Мораль, хоча і перетиналася із життям, а моральні переконання іноді відповідали життєвій практиці, проте не була справою життя, а скоріше «тимчасовим актом відпущення гріхів, побіжною втіхою, яку прихожанин одержував у священика, знімаючи ту величезну напругу, яка була долею протестанта» [10, с.140].

На протигагу католицькому «протестантський Бог» вимагав від своїх прихожан не тільки «добрих справ», а й «святості», виведеної в систему — принципової зміни всього життя віруючого — «самопожертву». Практично протестантська методика життєвої поведінки означає, що Бог допомагає тому, хто сам собі допомагає. З усією рішучістю протестантська етика «вимагає *раціоналізації і методизації життя*, заглушення прагнень, перетворення людини-тварини в розумну людину» [3, с.253], — зазначає В.Зомбарт. Але завдяки такій поведінці людина прокладає шлях до свого спасіння. Цей особливий «життєвий стиль» означав «раціональну організацію всього існування, орієнтованого на волю Бога» [3, с.254]. В силу чого спасіння, яке протестант досягає власними зусиллями, є наслідком не накопичення окремих «добрих справ», а наслідком систематичного самоконтролю, який постійно ставить перед віруючим питання: «обраний» він чи «ні» [8, с.28] (відповідно до вчення Ж. Кальвіна).

Тим самим змінюється ціннісне відношення до життя, оскільки ідея самоконтролю раціонально-методичного образу життя трансформувалася в «ідею відданості» вибраній професії, праці, підприємництву [1, с.204]. Тепер єдино правильним мотивом людського життя стає «логіка справ», критерієм божественної вибраності — «успіх» в професійній діяльності. Дуалізм моралі і життя, переконання і життєвої поведінки, як це було прийнято в католицизмі, був подоланий в протестантизмі створенням єдиної концепції «мирського життя», зрозумілого як професійне покликання.

Зміна ціннісних імперативів обумовлювалася тим, що протестант вбачає присутність Бога в кожній події свого життя. В силу чого життя майже уподібнюється «діловому підприємництву». Ці суто комерційні порівняння характерні для протестанта, вони надають йому можливість «виторгувати» собі спасіння. Отже, «божественну благодать» можна *заробити*. Це і визначило утилітарний характер протестантизму, який став «наріжним каменем» у формуванні «капіталістичного мислення» [10, с.141]. Тобто «в створенні того грандіозного космосу сучасного господарського ладу, взаємопов'язаного з технічними і економічними передумовами механічного машинного виробництва, який в наш час нездоланно примушує кожну окрему людину, формуючи її життєвий стиль» [1, с.206], — робить висновок М. Вебер.

Разом з тим необхідно відмітити наголос М. Вебера на соціальному визнанні активності і виправданні підприємницького успіху, тобто їх моральної легітимації на рівні суспільства загалом. Цей аспект розвитку підприємництва не менш важливий, оскільки його мотивація і суб'єктивне самовиправдання «перед Богом», яке доповнюється в процесі економічних реформ формальним, юридичним узаконенням тих чи інших видів діяльності, ще не забезпечує визнання більшістю правочинності успіхів активної меншості, не робить «нових» господарів повноцінними в соціокультурному сенсі членами суспільства. Евристичний потенціал, який міститься у веберівській теорії, не менш важливий для сучасної науки, ніж безумовно плідна ідея протестантської етики як духовної передумови капіталізму на Заході.

У контексті такого підходу духовною передумовою формування західного капіталізму послугувало, всупереч загальноприйнятій думці, не стільки формування «праведної» релігійної мотивації високопрофесійної праці, накопичення капіталу і розвитку підприємництва, скільки виникнення особливого типу раціоналізації. М. Вебер підкреслював, що раціо-

налізація повсякденного мирського життя походить із ствердження релігійної «обраності» завдяки «специфічній» за своїм характером поведінки, яка корінним чином відрізняє «обраного» від «звичайної людини» [1, с.183]. Специфіка й унікальність протестантської раціоналізації полягає в тому, що вона «пронизувала» всі сфери життя, передбачала залежність будь-якого виміру життєвої поведінки — не лише власне господарювання, але і міжособистісних відносин, політичних пристрастей, естетичних смаків, релігійних очікувань і морального удосконалення — від принципів строгої калькуляції, зведення балансу «приходу» (успіху, вигоди, користі) як свідчення богообраності і «розходу» (невдачі, збитків, шкоди) як знаку загибелі. Таким чином здійснюється повне «розчаклування світу», оскільки немає ніяких магічних, містичних, ритуальних, а також традиційних і етичних способів (любов до ближнього тощо) здобути спасіння [2, с.46]. Духовний образ людини визначається, таким чином, її діловими якостями.

В соціальному плані ціннісне значення протестантської раціональності полягало в тому, що вона диктувала «вибраним» успішним підприємцям суто утилітарні принципи на всі аспекти життя, в тому числі і відношення до людей як джерела прибутку (наживи). Якщо до Реформації утилітарно-практичні відносини регулювалися за допомогою соціальних і етичних норм, то М. Вебер показав, що саме протестантська етика створила передумови для того, щоб утилітарно-практичні відносини перетворилися в регулятор соціальних, ціннісних і моральних відносин, обумовлюючи тим самим відношення до людини не як «до мети», а як «до засобу». Так «без особистісна економічна логіка здобуває легітимуючи і до того ж одночасно мотивуючу нормативну основу... Те, що мислилося як само дисциплінований, богоподібний образ життя, мимовільно виокремлювалося в рушійну силу поступальної і невпинної динаміки економічної раціоналізації, що розуміється виключно як самоціль» [8, с.30], — зазначає П. Ульріх.

Необхідно зазначити, що М. Вебер не загострює уваги на тому, що раціональність нескінченного прагнення до наживи (багатства) заради себе самої допускала цілковито морально-етичні ірраціональні діяння по відношенню до тих, хто випадав з кола «вибраних». Адже саме в контексті протестантизму на Заході починає формуватися гранично жорстке відношення до слабких, невдах, бідних. По суті, всі ці «знедолені» опинилися за межами протестантської етики. Адже і «за безмежне зростання прагнення до наживи, за нескінченне «роблення» грошей, за ділову ідіосинкразію, яку ми могли констатувати в якості ознаки високо капіталістичного духу» [1, с.202], не можна робити «відповідальним» протестантизм, зазначає В.Зомбарт. Протестантський проповідник моральності, навіть «визнаючи саме прагнення до прибутку і багатства, він робить це з мовчазним або позитивним зауваженням: прагнення до прибутку і наживи не повинні ніколи ставати самоціллю» [3, с.257].

Необхідно підкреслити, що теорію М. Вебера не потрібно сприймати як таку, котра спрямована на моральне виправдання капіталістичного підприємництва в очах всього суспільства за допомогою протестантської «мирської аскези». Тепер, коли «капіталізм перемиг», він не має потреби в опорі на «мирську аскезу», оскільки засновується на «механічному фундаменті» [3, с.257], — зазначає мислитель. «В даний час прагнення до наживи, позбавлене свого релігійно-етичного змісту, приймає там, де воно досягає своєї найвищої свободи..., характер невпинної пристрасті, інколи близької до спортивної» [1, с.206]. Однак, проблема морального виправдання підприємництва як соціального інституту перед суспільством загалом, а не всередині окремої його структурної складової, залишається. Підтвердженням цього є «кризи легітимності підприємництва — масові антикапіталістичні кампанії, не обов'язково пов'язані з соціалістичною і комуністичною ідеологією, а мають характер всезагального засудження його діяльності як деструктивної для соціальних, культурних

і морально-ціннісних устоїв суспільства» [2, с.47] — зазначає Н.П. Зарубіна. Для виходу з цієї і подібних криз потребою стало вирішення проблеми легітимізації підприємницької діяльності як інституту на рівні всього суспільства, що обумовило виникнення нових форм ідеології і культури. Формою соціальної легітимізації монополізованого промислового капіталізму стала ідеологема «служіння бізнесу суспільству».

Західне суспільство, яке мало духовний досвід протестантської етики, позитивно прийняло ідею суспільно-корисної приватної, заснованої на досягненнях індивідуального прибутку підприємницької діяльності. Це ідея філантропії, яка приносить не тільки благо суспільству, але — в тій чи іншій формі — і прибуток самому благодійнику — через підвищення його авторитету і зростання довіри до фірми. Крім того, ствердження підприємництва серед соціальних інститутів західного суспільства було пов'язане з розвитком цілого ряду його структурних компонентів, в першу чергу «національної держави, формального права, громадянського суспільства» [3, с.257], — як зазначав В. Зомбарт.

Разом з тим досвід розвитку капіталізму постійно виявляв недостатність легітимізації інституту ринкового підприємництва, пов'язану з духовно-культурними особливостями інших країн. Ствердження світової економічної системи (економічної цивілізації) вимагає легітимізації капіталізму і в інших регіонах, які включалися в цей процес, але мали інші духовно-ціннісні основи. Зазначені особливості стали причиною тих цивілізаційних суперечностей, які обумовили сходження на «узбіччя» соціально-економічного поступу. В чому суть зазначеної проблеми?

Висновки. Кожне соціальне, економічне, політичне та інші утворення мають потребу в своєму духовно-ціннісному обґрунтуванні. Особливого значення це завдання набуває стосовно морального виправдання підприємництва як соціального інституту. З точки зору веберівської позиції протес-

тантська етика стала формою духовної легітимації капіталізму. Концепція «цілераціональної діяльності», обґрунтована на релігійно-етичних засадах протестантизму, диктувала підприємцям (як і сучасним бізнесменам) суто утилітарні принципи на всі аспекти життя, в тому числі і відношення до людини як джерела прибутку (наживи). Легітимація ринкової раціональності стверджувала пріоритет споживчих орієнтацій, які заміщають соціальні та культурні потреби.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения/ М. Вебер — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
2. Зарубина Н.Н. Без протестантской этики: проблема социокультурной легитимации предпринимательства в модернизирующихся обществах / Н.Н.Зарубина // Вопросы философии. — 2001. № 10 — С. 45 — 56.
3. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь/ В. Зомбарт — М.: Айрис-пресс, 2004. — 624 с.
4. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм/ П.Козловски — М.: Республика, 1998. — 368 с.
5. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору/ В.Г. Кремень — К.: Педагогічна думка, 2009. — 520с.
6. Макиавелли Н. Государь. Сочинения/ Н.Макиавелли — М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: «Фолио», 1998. — 656 с.
7. Роттердамський Еразм. Похвала глупоті. Домашні бесіди/ Еразм Роттердамський — К.: Основи, 1993. — 319 с.
8. Ульрих П. Критика экономизма/ П.Ульрих — М.: Вузовская книга, 2004. — 120 с.
9. Хайлбронер Р.Л. Философы от мира сего/ Р.Л. Хайлбронер — М.: Издательство КоЛибри, 2008. — 432 с.
10. Элоян М.Р. Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) / М.Р.Элоян //Философия хозяйства. — 2003. № 1(25). — С. 132 — 143.

Войнаровская Л. И.

Религиозно-ценностный анализ предпринимательской деятельности: историко-философский контекст.

В статье исследуются аксиологические, духовно-культурные принципы взаимосвязи религии и предпринимательской деятельности в период ее становления. Осуществляется разграничение роли протестантизма и католицизма и их влияния на процесс становления капитализма, показано изменение способа деятельности человека, что закономерно вело к возникновению его нового типа — «человека экономического». Анализируется сущность «протестантской этики» и становления новой, утилитарной морали.

***Ключевые слова:** протестантская этика, католицизм, утилитаризм, мораль, предпринимательство, легитимация, капитализм.*

Voinarovska L. I.

Religious and axiological analysis of entrepreneurship: historic and philosophic context.

Axiological, spiritual and cultural fundamentals of interrelation between religion and entrepreneurship at the period of its establishment are researched in this article. The research provides for the distinction between the role of Protestantism and Catholicism and their influence on the establishment of capitalism. Changes in the ways of human activity naturally determined the emerge of its new type — «homo economic». Subject of «Protestant ethics» and the establishment of a new utilitarian morality are analyzed.

***Key words:** Protestant ethics, Catholicism, utilitarianism, morality, entrepreneurship, legitimization, capitalism.*

Надійшла до редакції 10.09.2011 р.